

Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İktisat Politikası Olarak Müdahalecilik*

Birol Çetin**

Giriş

Ülkemizde mevcut iktisat politikasını ister müdahalecilik, ister serbest piyasa yönünde yeniden belirlemeye ilişkin çalışmalarda, genellikle günümüz iktisadını belirleyen tarihsel arka plâna, onun Osmanlı dönemindeki yapısına ve işleyişine atıfta bulunulmakta ve söz konusu birikimden hareketle farklı sonuçlara varılmaktadır. Bazı sosyal bilimciler Osmanlı iktisadını değerlendirirken, bugünkü anlayışla daha liberal sonuçlara ulaşırken, diğer bazıları ise devletçi ve müdahaleci sonuçlara ulaşmaktadırlar. Dahası, sosyal bilimcinin tercihinine göre, örneğin müdahalecilik şeklindeki tespit, olumlu veya olumsuz bir unsur olarak değerlendirilebilmektedir.

Kuşkusuz bugünkü iktisadî sistemin dayandığı tarihsel yapının gereği gibi tespit edilmesi, hem bugünkü iktisadî problemlerimizin daha iyi anlaşılması hem de geleceğe dönük olarak onu daha olumlu bir çizgiye doğru yöneltmenin gerektirdiği bilgi donanımına sahip olmamız bakımından önemlidir. Özellikle altı yüz yıllık uzunca bir tarihin

zaman içinde bir hâlden başka bir hâle geçen siyasî ve iktisadî yapısı söz konusu olduğunda, Osmanlı iktisadî üzerine yapılan bazı yüzeysel tespitlerin ve kaba genellemelerin aşılabilmesi, tüm zamanlar için geçerlilik iddiasındaki keskin sonuçlara varma alışkanlığından vazgeçmeyi zarurî kılmaktadır. Zira yüzlerce yıllık bir tarihsel mirastan hemen her yöndeki görüşü haklılaştırmaya hizmet edecek türden veri bulmak güç değildir.

Bu çerçevede konumuz açısından, “Osmanlı devleti müdahaleciydi” veya “müdahaleci değildi” gibi yargılara varmadan önce, müdahalecilik olgusunu mercek altına almanın, onun özgül niteliğini ve örneğin Avrupa’daki müdahalecilikten farklı olduğu hususları tartışmanın yararlı olacağına inanıyorum. Bu çalışma, genel olarak Osmanlı’da ekonomiye müdahalenin temel biçimlerini ve özelliklerini ele almakta; buna bağlı olarak da müdahalenin ardında yatan siyasî ve iktisadî kaygı ve gerekçelere ışık tutmayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla, bu müdahalelerin günümüz liberal perspektifiyle haklılaştırılıp haklılaştırılmayacağı sorunundan çok, olgunun kendisiyle ilgilidir ve bu konuda yapılacak yorumların dayanacağı zeminin pe-

** Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

kiştirilmesine yönelik bilgilenmeye katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Siyasî ve İktisadî Bir Tercih Olarak Müdahalecilik

Tarihte eşine ender rastlanır bir merkezî yönetim sistemine sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret sahasının merkezî yönetim anlayışının dışında tutulduğunu söylemek mümkün değildir. Olaya tarihsel olarak bakıldığında ticarî hayata müdahale konusunda merkezî yönetim anlayışının idarî sistemle paralel bir şekilde ve bazı istisnalar dışında tatbik edildiği görülmektedir. Burada devletin amacı ticarî hayata her türlü mahallî otoritenin tesir ve nüfuzunu bertaraf etmek, tebaa ile sultan arasındaki aracılardan kaldırılması suretiyle devletle şahısların ve onlara ait her türlü eşyanın üzerinde geniş bir tasarruf imkânı elde etmektir.¹

Resmî belgelerde sıklıkla yer alan "Menfaat-i âmme", "memleketin abadanlık ve ümrani" "ibâdullâh'ın terfi-i ahvaleri"² gibi kavramlar kullanılmak suretiyle esas amacın vatandaşların menfaati olduğu vurgulanmaktaysa da, burada esas gayenin yine resmî kayıtlarda ifadesini bulan "*mal-ı mirinin tekasürüne gayret sarf edilmemesi kesir ve noksan tevettüp etmekten içtimap olunması*" gibi açıklamalarla, devletin gelire olan ihtiyacının vurgulanmasıdır. Her şeyden önce Osmanlı ekonomisinin bir harp ekonomisi şeklinde kurgulandığını ve bunun temini noktasında vergi gelirlerinin önemi unutulmamalıdır. Yapılan müdahalelerin bazılarında vergi geliri temin edilmekte, bazılarında ise devletin

piyasa fiyatının altında mal ve hizmet alınmasına imkân tanınmaktadır.

Bu çalışmanın amaçlarından biri de Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî alana yaptığı müdahalenin boyutları hakkında bir tartışma başlatmak ve bunun sebeplerini sorgulamaktır. Konuyla ilgili yapılmış çalışmalarda ağırlıklı olarak tarihî olaylar ya piyasa ekonomisi açısından değerlendirilmiş ya da işin ahlâkî boyutu ön plâna çıkartılmıştır. Olaya piyasa ekonomisi perspektifinden bakıldığında müdahalenin olumsuzlukları ön plâna çıkmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ticarî hayata yapılan müdahaleleri iç ve dış ticaret ayırımını kullanmak suretiyle iki başlık etrafında ele almak mümkündür. Ancak, iç gümrükler ve narh uygulamalarının her ikisinde de ortak olarak uygulandığı dikkate alınırca, bu iki başlığı birlikte ele almakta bir mahsur görülmemektedir. İktisadî alana müdahale olarak kabul edilen uygulamaları narh sistemi, iç gümrükler, ihracat yasakları ve ticarî hayata doğrudan yapılan müdahaleler şeklinde özetlemek mümkündür.

Ticarî hayata yapılabilecek en büyük müdahale şekli olan paranın değeri üzerindeki müdahale, maden para sisteminin cari olması sebebiyle olağanüstü dönemler hariç etkili olmamıştır. Nitekim bu konudaki politikaların tüm zamanlar için geçerli bir iktisadî anlayış hâline gelmemesi sebebiyle narh sistemi uzun süre geçerliliğini koruyabilmiştir.

A. Narh Sistemi

Fiyatların "başı boş" bir şekilde yükselmesinin önlenmesi, malların satış fiyatının önceden yetkili makamlarca belirlenmesi şeklinde tanımlanan narh, Farsça bir sözcük olup³

¹ Lütfi Güçer, "16. ve 18. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, S.1, İstanbul 1987.

² Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994, s. 239

³ Ziya Şükün, *Farsça- Türkçe Lügat*, Gencineci Gülftar Fehengi Ziya, C.3, s.1880, MEB Devlet Kitapları İstanbul.

Arapça “sîr” veya “sa’r”ın karşılığıdır. Aynı kökten “tes’ir” sözcüğü “tef’îl” babında bir mastar olup, sözlükte; bir mala narh koymak, fiyat takdir etmek, bir şeyin fiyatını sınırlamak anlamına gelmektedir.⁴ Normal şartlarda bir malın piyasa fiyatı, rekabet şartları içinde arz ve talep sonucunda oluşmaktadır. Kıtık, mal darlığı, savaşlar, ekonomik darboğazlar gibi olağanüstü şartlar arz ve talep dengesini bozduğu için, bu dönemlerde karaborsacılık başlamakta ve tüketiciler devletin fiyatlara müdahalesini istemektedirler. İşte devletin, fiyatları, maliyetin üstünde belli bir kâr haddi bırakarak tespitine ve belirlenen bu otoriter fiyatlara “narh” denilmektedir.⁵ Osmanlı İmparatorluğu’nda uzun süre devam ettirilmiş bir sistem olan narh, ancak 1865 tarihinde bütünüyle uygulamadan kaldırılabilmiştir.⁶

1. Uygulama

Narh uygulaması fiyatların önceden tespit edilmesi ve ilânıyla yürürlüğe girmektedir. Genel olarak belirli tarihlerde bu listeler bir defterde toplanmakta ve her çeşit ürünü kapsamaktadır. Es’ar defteri veya narh defteri olarak anılan bu defterlerde fiyatı tespit edilen ürünlerin kaliteleri hakkında da geniş bir izahat verilmektedir. Hem kalite standartlarının temini hem de piyasalardaki mamul çeşitliliğini görmek açısından önemli bir kaynak olan es’ar defterlerinde sadece narhı tayin olunan malın cinsi ve fiyatı yer almamaktadır. Bunun yanı sıra malın menşei ve özel-

likleri toptancı, tüccar, müstahsil ile bu mali sergisinde veya dükkanında satan mukim fiyatlarının arasındaki farklardan da bahsedilmektedir. 1640 tarihli, es’ar defteri, uygulamaya ilişkin çok detaylı bilgiler içermektedir.⁷

Narhların tespiti kaduların başkanlığında kurulan bir komisyon eliyle yapılmakta ve bu komisyonda esnaf yöneticileri olan şeyh, kethüda, yiğitbaşı, ehl-i hibre ve halkın temsilcileri bulunmaktadır. Eğer fiyatların yükseltilmesi konusunda esnaftan bir talep gelirse yeni bir üretim süreci oluşturularak, malın hammadde hâlinde nihai mamul hâline gelene kadar geçirdiği evreler maliyetler hesap edilmek suretiyle yeniden icra edilir ve bu komite huzurunda çaşni tutulurdu. Uygulanan narh yeterli kâr haddini bırakıyorsa narhın artırılmasına gerek duyulmazdı. Ortalama kâr haddi, işin özelliğine göre genellikle % 10-20 arasında değişmekteydi. Tayin edilen narh fiyatı kadı siciline geçirildikten sonra halka ve esnafa ilân edilmekteydi.⁸

İstanbul’da narhın tayini konusunda sadrazamların da devreye girdiği görülmektedir. Sadrazamla birlikte İstanbul kadısı ve ihtisap ağası da vazifelendirilmiş olup, aynı zamanda narhın uygulamasını da denetlemekteydiler. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde bir narh tayini olayını şöyle nakletmektedir. “*Ervelâ şehr-i İslambol üç senenin içinde ol kadar ma’mur-u abadan olup ol kadar âdem deryası oldu kim zabtu rabtları müşkil oldu. Zira akalim-i seb’adan Çemapur askeri-misal beniâdem cem olmuş idi. İbtida Mubasib Vezir-i a’zam Muhammed Paşa’ya beş cellad ve bir oda yeniçeri ile Muhzır ağa ve sipah kethüda yerleri ve cebeci ve topçı ve Azabistan çarşuları ve bir bostancı odabaşısı ve yeniçeriden bir tüfengci ve*

1984, “narh kelimesi kıymet ve baha ayrıca revnak ve revaç anlamlarında kullanılmaktadır. Vehşi’nin dizelerinde narh kelimesi şöyle kullanılmaktadır. Bu pazarda her meta için bir narh kararlaştırmışlardır. Şeker çok olursa narhı kırılır.”

⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* “Narh Maddesi”, C.II, s. 654, M.E.B. Devlet Kitapları, İstanbul 1983.

⁵ Halil Sahillioğlu, “Osmanlılarda Narh Müessesesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: I, Yıl: 1967, s. 36

⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 657.

⁷ Yaşar Yücel, *Osmanlı Ekonomî-Kültür-Uygurluk Tarihine Dair Bir Kaynak Es’ar Defteri (1640 Tarihli)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

⁸ Ahmet Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 287.

*bir mataracı verüp ve şehirli taifesin te'dib için falaka deynek virüp çarşamba günü kavlı idüp İstanbul içre devran iderek Unkapanı'nda bina olunan ehl-i biref divanhanesine gelüp divan itdi. Andan Yemiş İskelesi çardağında cümle ehl-i esnaf ile divan idüp meyveye narh virdi. Andan Eminönü'nde Sallabhaneye gelüp koyun etine narh virüp sarayına revane oldu.*⁹ Görüldüğü gibi narhın tespiti aynı zamanda asayişin temini açısından da oldukça önemli bir düzenleme olarak görülmekte ve bu işlem her zaman bugünkü anlamıyla demokratik usullerle yapılmamaktadır.

Ayrıca kanunnamelerde de narhla ilgili hususlara rastlanmaktadır. 1542 tarihli Bosna kanunnamesinde bazı malların hangi fiyattan satılacağı belirtilmektedir: "*Mahrûse-i Saray'da vâki olan keyl elli vukıyyedir. Ve buğdayın kilesine onbeşer akçe ve arpa ve erzen ve çavdar ve heldene ve mercimek ve fiğ ve merdümün cümlesinin ale's-seviy[ye] her bir kilesine onar akçe ve alefîn kilesi beşer akçeye narh konulmuşdur. Ve şıranın her medresi ki, sekizi bir hamil olur, yedişer akçe kıymet dutulup ve giyâhın her arabasına yirmi akçe narh ta'yîn olunup defter-i cedide kaydolunmuşdur.*"¹⁰

Ayanların güçlenmesi ve taşrada merkezi yönetimin bazı yetkilerini alması sonucu, narh işine de müdahalede buldukları görülmüştür. Ayanlar kendi yörelerinin zenginlerinden olduklarından, aynı zamanda ahalinin vekili ve halkla kadılar arasında aracı konumundaydılar.¹¹

2. Amaçlanan Hedefler

Narh uygulamalarında iktisadî amaçların yanında siyasî, ahlâkî ve idarî amaçlar da söz

konusudur. Bunları sırasıyla ele aldığımızda, narhın yerine getirdiği fonksiyonları da görebilmekteyiz. Aslında bu amaçların ayrıştırılması zor olmakla birlikte, uygulamaya yönelik örneklerin tasnifi sonucunda en çok ağırlığı bulunan hususları ön plâna çıkarmak ve bunları aşağıdaki şekilde tasnif etmek mümkün görünmektedir.

a. İdarî ve Siyasî Amaçlar

Padişahların ve sadrazamların yerlerini sağlamlaştırmak ve "halkın duasını kazanmak" amacıyla narhın düşük tutulması ve bazen indirilmesi konusundaki teşebbüslerine rastlanmaktadır. Bu teşebbüsler, örneğin, 1808 tarihinde III. Selim tarafından Sadrazam Musa Paşa'ya yazılan bir hatt-ı hümayunda, "*ve ibadullahın es'arı hususlarına dahi dikkatle fukara ve zuafadan taraf-ı hümayunuma hayır dua aldurmaya ihtimam idesin*" şeklindeki ifadeyle, bir diğer hatt-ı hümayunda, "*istira-hat-ı ibadullaha leyl ü nehar sarf-ı makdur eyliyesin. Hususa sekene-i Asitan-e-i alıyyemin muhtaç oldukları ekvat ve erzaklarını vakt-ü zamanıyla celp ve ihzar ve muhtekiran taifesini ve ibadullahı ızrar eyliyen mel'anetheram siyaset ile ihafe eyliyerek ve Es'ara daima mukayyet olarak ibadullaha asla zahmet çekirtmeyesin*" şeklindeki talimatlarda somutlaşmaktadır.¹² Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi'nde de, narhın ferman olmadan gelişigüzel tayin edilmemesi gerektiği ifade edilmekte, Şehit Ali Paşa'nın Talimatnamesinde ise "*Es'ar hususu yalnız kuzat ve muhtesibe havale ile geçilmey.e Narh-ı ruziye gereği gibi bakılıp mukayyet oluna ve her nesneyi değer bahasıyla sattıralar. Narh-ı ruzi umur-ı külliyyeden iken cüz'iyeye deyi mukayyet olunmadığı halde şehir kadısı ol hükmü icra edemez. Zira emr-i siyaset kendüye müteallik olmamakla ol tarika gidemez. Musamahasında zarar-ı külli olduğunu*

⁹ Orhan Şaik Gökyay, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, YKY, İstanbul 1995, c.1, s. 48

¹⁰ www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osmanli/bosna/2b_3.htm, (23.4.2003)

¹¹ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic-ül Vukuat*, C. 3-4, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 283

¹² Mehmet Zeki Pakalın, *a.g. e.*, s. 655

yazmışlardır ve zararı dahi mukarrer ve aşıkârdır” şeklinde ifadesini bulmaktadır.

Görüldüğü gibi narh, sadece piyasadaki fiyat istikrarının sağlanması amacıyla taşımakta, toplumsal düzenin sağlanmasında da önemli bir rol oynamaktadır. Gelibolulu Mustafa Ali, Fusul-i Hall’ü Akd ve Usul-i Harc-i Nakd adlı eserinde sebebi telif olarak şu gerekçeleri göstermektedir: “... *Hicret-i Nebeviyye'nin bin yedinci yılı dubûl etmiştir. Âlemin nizamı bir yüzden olup narh-ı rûzâ yürütmek, hâkimler hükmünü icrâ etmek mahy olup gitmiştir. Ehl-i 'arz ve sâhib-i vakar âdemler 'azl ile bucaklarda kalmıştır. Hile-kâr ve bî-edeb müfsidler birer tarik ile ileri gelmiştir (...)* Padişah hazretleri egerçi kim zulm ü hayfe rıza vermezler.”¹³ Burada narhın, adalet mekanizmasının ve toplumsal düzenin bozulması aynı anlamda ele alınmaktadır. Devlet otoritesinin zayıflaması ile aynı anlamı taşıyan fiyat istikrarsızlıkları, yöneticiler ve halk tarafından bir zafiyet belirtisi olarak algılandığı için bu hususa azamî ölçüde özen gösterilmiştir. Ayrıca ihtikârın dinen yasak olması ve halkın mağduriyetini artırması da bu uygulamada etkili olmuştur.

Temelde tüketicilerin korunmasını amaçlayan narh uygulaması, aynı zamanda üretici ve tüccar kesiminin de haklarını gözetmeyi öngörüyordu. Böylece, standart dışı ve hileli mal ticaretinin de önüne geçilmesi amaçlanıyordu. Narha uymayan esnaf hakkında çeşitli müeyyideler de uygulanmaktaydı. Örneğin, 1676 yılına ait İstanbul kadısı ve muhtesibine yazılmış bir hükümde bizzat padişah, pazara getirilen armutların ambalajı ve satış usulüyle ilgili müdahalede bulunmaktadır: “*İstanbul kadısına ve muhtesibine hüküm ki, İstanbul kadısı mektup gönderüp bazarbaşı olan Veli vesaire mübaşirin bir cemm-i gafir meclis-i*

şer'e geliip bundan akdem İstanbul'a gelen taze emrud kebir kutular ile geliip vakiyye ile satılmak kanun-u kadim iken bala küçek kutu ile geliip fikara birer ikişer akçalık almağa kaabiliyeti olmayub olugeldiği üzre kebir kutular ile geliip terazu ile narh-ı cari üzre satılmak babında emr-i şerifim reca eyledüklerin arz eylediğün acilden, buyurdum ki, vardukda olageldiği üzre kebir kutular ile geliip terazu ile narh-ı ruzi üzre satturup hilaf-ı emr olunageldiğine muhalif küçük kutu ile satturmayasız.”¹⁴ Narha uyulması konusunda gösterilen hassasiyet, üretilen malların kaliteleri ve standartları için de söz konusudur. Örneğin 1477 yılında Bursa'da üretilen kumaşların kalitesinin düştüğü fark edilmiş, bunun tetkiki için bir müfettiş görevlendirilmiştir. Esnafla yapılan görüşmelerde malzeme ve hammadde fiyatlarının yükselmesi sebebiyle daha ucuz bir üretim tekniği benimsendiği anlaşılmış ve gerekçenin makul karşılanması sonucu yeni ürüne izin verilmiştir.¹⁵

b. Malî Sebepler

Narh uygulaması yoluyla fiyatların sabit tutulması, en büyük alıcı konumundaki devletin kendisi için de bir avantaj oluşturuyordu. Devlet, fiyatları düşürmek suretiyle istenilen fiyattan alım yapma imkânı elde etmiş oluyordu. Örneğin hububat fiyatları serbest piyasa ve mirî mübayaa fiyatları şeklinde ortaya çıkmaktadır. Serbest piyasa fiyatları genellikle tereke defterlerinden izlenmekte ve tereke defterlerindeki fiyatlar resmî fiyatların sürekli üzerinde seyretmektedir. Bunun bir sebebi de terekenin yüksek tutulması suretiyle kadıların aldığı resm-i kısmettir. 1799 yılında Tokat'ta tereke kayıtlarında yapılan

¹³ A. Sıddık Yücel, www.cumhuriyet.edu.tr/akademik/fak_ilahiyat/makaleler/fusul.htm, (23.4.2003)

¹⁴ Neşet Çagatay, *Bir Türk Kurumunun Olan Abilik*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1981, s.114

¹⁵ Halil İnalıcık, “15. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, *Osmanlı İmparatorluğu*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 219.

incelemede buğdayın kilesi 11, arpanın ise 5 guruş olduğu hâldde devlet alımlarında unun kilesi 4, arpanın ise 2.25 guruş üzerinden hesaplanmıştır.¹⁶ Ancak mirî fiyatların sürekli olarak düşük tutulduğunu ve devletin narhı daima baskı altında tuttuğunu söylemek de pek gerçekçi olmayacaktır. Zira padişahların ve önemli mevkilerdeki devlet adamlarının çok büyük miktardaki tarımsal faaliyetlerini ve elde edilen ürünün de piyasalarda satıldığını düşünürsek, bunun sadece olağanüstü dönemlerde uygulanmış olabileceğini söylemek daha doğru olacaktır.

Narh sistemini uygulamasını aksatan önemli bir husus, paranın değeri üzerindeki ayarlamalar olmuştur. Para ayarlamaları, devlete ek bir gelir kaynağı olmasının yanında, resmî kurla piyasa kurunu yaklaştıran bir etkiye de yol açmıştır. Örneğin 1683-1699 yıllarında savaş sebebiyle üretim yetersizliği ve savaş şartlarının getirdiği talep baskısıyla gümüş akçenin değerinde % 45,9 oranında değer kaybı olmuş, fiyatlardaki aşırı artış sonucu narh uygulamasına bir süre ara verilmiş, ancak fiyatlarda iki katına yakın bir artış olunca tekrar narh uygulamasına geçilmek zorunda kalınmıştır.¹⁷

B. İç Gümrük Sistemi

Üretim bölgesi içerisinde tüketilen mallar hariç, bir bölgeden başka bir bölgeye nakledilen mallar için söz konusu olan iç gümrükler 1910 yılına kadar devam ettirilmiştir. İç gümrüklerde alınan vergiler, amediye, refiye, masdariye ve mururiye olmak üzere dört grupta toplanmaktadır. Bu vergiler oransal olarak % 1 ile % 3,5 arasında değiş-

mektedir.¹⁸ Deniz ve karayolu ile taşınarak gümrük mahalline getirilen emtiadan amediye, üretildiği bölgeden çıkartılan emtiadan refiye, transit ticarete konu mallardan mururiye ve tüketim bölgesine getirilen ithal malları için de masdariye adı altında vergi alınmaktadır.¹⁹ Tanzimat'tan sonra mahalli gümrükler tarafından her yerde farklı olarak alınan vergilerin sakıncaları göz önüne alınarak, iç gümrükler için, dış gümrüklerde olduğu gibi tarife defterleri düzenlenmeye başlanmış ve tüm bölgelerde aynı tarifeler geçerli kılınmıştır.²⁰ Bölgeler arasındaki üretim farklılıkları, sık sık meydana gelen kıtlıklar dolayısıyla fiyat istikrarının bozulması ve spekülâtif amaçlı ticaretin gündeme gelmesi her zaman mümkün olabilmektedir. Yapılan bir çalışmada 1565-1845 tarihleri arasında ülkenin farklı bölgelerinde 118 farklı kıtlık olayı tespit edilmiştir. Kıtlık sebepleri genel olarak kuraklık, çekirge istilâsı ve doğal afetler yanında, birçok kez de uygulanan düşük narhlar ve muhtekirlerin faaliyetleri olarak tespit edilmiştir.²¹ Genelde iç gümrük uygulaması, arzın kısıtlı olması sebebiyle bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesini ve fiyat istikrarının sağlanmasını amaçlamakla beraber, devletin gelire olan ihtiyacını da kısmen karşılamıştır.

C. İhracat Yasakları

Osmanlı İmparatorluğunda silâh, barut, kurşun, bakır, keçi ve koyun derisi ve temel stratejik hammaddelerin ihracatı, başta güvenlik endişeleri sebebiyle uzun süre yasaklanmıştır.

¹⁸ Ahmet Tabakoğlu, *a.g.e.*, s.258-259.

¹⁹ Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK basımevi Ankara 1989, s.191

²⁰ Mübahat Küçükoglu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri 1580-1838*, C.I, s.63, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974.

²¹ Orhan Kılıç, *Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar*, *Türkler 10. Cilt*, s.718-729, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

¹⁶ Mustafa Öztürk, "Tokat'ta Fiyatlar 1772-1823", *Türk Kültüründe ve Tarihinde Tokat Senpozumunu* 1986, Tokat Valiliği Şeyhülislam İbn Kemal Araştırma Merkezi, Ankara 1987.

¹⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, s. 287

İhracat ancak Divan-ı Hümayundan müstakil olarak izin verilirse gerçekleştirilebilmektedir. İhracat yasaklarının temel amacı, düşmana harp malzemesinin verilmemesi ve zaten en temel ihtiyaç maddesi olan bu malzemeler konusunda ülke içinde sıkıntıya düşülmemesidir.

Bu yasaklar, yurtdışına izinsiz mal ihracatının yoğunlaşmasına sebebiyet vermiş, kaçakçılar çok ağır cezalara çarptırılmasına rağmen uzun süre bu durum devam etmiştir. Hatta en stratejik madde olan barutun imalinde kullanılan güherçilenin dahi yabancı tüccarlara gizlice satıldığı ve bunun çok kârlı bir iş olduğunu biliyoruz. Mühimme defterlerinin baş tarafında “küffara verilmesi memnu olan meta bunlardır” şeklinde ifade olunmasına rağmen ihracat yasakları sürekli delinmiştir. Şüphesiz bunda miri fiyat ile yabancıların teklif ettikleri fiyatlar arasındaki fark etkili olmuştur.²²

İhracat yasaklarıyla ilgili bir diğer amaç ise, ülke dahilinde fiyatları “mutedil” bir seviyede tutmaktır. Bunun yanı sıra malî sebepler de etkili olmuştur. Hükümet bir çok emtianın ihraç müsaadesini elinde tuttuğundan, satın alma yeri, ihraç iskelesi, malın kimden alınacağı ve fiyatının ne olması gerektiği gibi konularda tek yetkili merci konumundadır. Kuşkusuz bu pozisyonuyla devlet, ihraç malları için her türlü fiyatı empoze etme gücüne de sahip bulunmaktadır.²³

Bilindiği üzere Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya bol miktarda gümüş geldiğinden, para arzı artmış, fiyatlar genel düzeyinde büyük artışlar meydana gelmiştir. Fiyat devrimi olarak adlandırılan bu durum Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasında

büyük fiyat farklılıklarının ortaya çıkmasına da sebep olmuştur. Farkın büyük olması, ihracı yasak olan malların batıya kaçma eğilimini de artırmıştır. Kaçak ihracatın boyutuna bağlı olarak, doğuda kıymetli madenlerin pahalı olması sebebiyle aynı zamanda doğuya da kıymetli maden akışı başlamıştır. Bunun üzerine devlet, ülkedeki para arzını daraltan bu durumun önüne geçmek için tüccarlar tarafından doğuya taşınan kıymetli maden sevkiyatını da yasaklamıştır.²⁴

D. Ticaret Sahasına Doğrudan Yapılan Müdahaleler

Yukarıda bahsedilen müdahale yöntemleri dışında, ticarî hayata yapılan müdahalelere de sıklıkla rastlanmaktadır. Bunlar yed-i vahit sistemi, pazar ve ticaret sahalarının düzenlenmesi, gedik usulü ve tüccarlara yönelik müsadere uygulamalarıdır. Burada amaç, ihtikâr, karaborsa ve hileli satış uygulamalarının önüne geçmek ve ülke içinde asayiş sağlamaktır. Özellikle büyük şehirlerin iâşesi üzerinde hassasiyetle durulmuş ve bu husus çok önemli bir mesele olarak ele alınmıştır. Osmanlı devlet yönetimi ekonomik hayatın düzenli işlenmesinin yönetimin işini kolaylaştıracağını, aksi hâlde sosyal ve idari problemlerin ortaya çıkacağını çok iyi bilmektedir. Gedik usulü ve yed-i vahit uygulamalarında amaç esnafın işlerini kolaylaştırmak ve çok geniş bir örgütsel yapıya sahip olan bu teşkilâtı memnun etmektir.

Müsadere uygulamaları daha çok devlet yöneticileri için söz konusu olmakla birlikte, haksız zenginleştiği düşünülen tüccar sınıfı için de gündeme gelmektedir. Devletin malî sıkıntıya düştüğü hâllerde dahi genellikle ticaret erbabının mallarına göz dikilmemiştir. III. Selim'in hatt-ı hümayunlarında bununla

²² Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayii 1700-1900*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 76-78

²³ Lütfi Güçer, *a.g.e.*, s.115-116-117

²⁴ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihii 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1990, s.99.

ilgili çok önemli bir açıklama mevcuttur. 1787-1792 arasında devam eden Avusturya ve Rus harplerinde devlet malî açıdan sıkıntıya düşmüş ve her ne suretle olursa olsun malî kaynağın bulunması padişah tarafından istenmiştir. Bu husus III. Selim tarafından şu şekilde dile getirilmiştir “*Kaymakam Paşa Benim dediğim size budur. Bana cevap olmaz. Eğer devlette akçe yok deniliyorsa bizim bu kadar ihtişam ve ekl-ü şübhümüz nedir? Düşmana acz-i hal izhar ediyoruz. Kuru unvan ile ben de sizin halinize bakub mütehayyir oluyorum. Ne taraftan mümkün ise beyan edesin. Siz bu kadar zamandan beru devlet işindesiniz, beş akçe zait nerededir bilirsiniz, yine benden sual ediyorsunuz. Şunu şundan al deyüb de ben almadım mı?*”²⁵ Bunun üzerine sadrazam bazı tüccar ve esnafın terekeleri ve mal varlıkları üzerinde müsadere yoluyla el koymak için teşebbüste bulunmuş ise de padişah bunu şiddetle yasaklamış ve şu ifadeleri kullanmıştır. “*Mal-i eytama taarruz eylemek benim hilaf-ı meşrebimdir. Müdahale olunduğuna bir türlü rızam yoktur. Ve maazallah-ı taala ticaret ve sanat ve harasetle tahsil-i mal eylemiş adamlardan her kim vefat ederse mademki varisi vardır, bir akçesi canib-i miriye alınmasın, lâkin menafi-i devletimi kendüye me’kel eyleyüp enval-i miriyeden servet kesb eylemiş rical ve kibardan vefat eyleyenlerin mali ne benim ve ne müteveffanın ve ne de varislerindedir; ancak beyt-ül mal-i müslimin ve enval-i miriyenindedir; tamamca alınur hıfz-ı din-ü devlet için sarf eylesin ve ecdad-ı izamım dahi böyle derler idi. Eğer Defterdar ehl-i hak ise esnaf makulelerinin terekelerini tembir eylesin yoksa kibar hakkına fil-asl olan muamele olunur.*”

Piyasalara yapılan doğrudan müdahalelerin en bariz örneklerinden birisi de esnafın bazı bölgelerdeki ticaretin canlandırılması

amacıyla ve birtakım vergi bağışıklıkları sağlanmak koşuluyla, kimi zaman sürgün yönemine de baş vurularak faaliyete zorlanmıştır. 1475 yılında Kefe'nin fethinden sonra 300 tüccar aileleriyle birlikte İstanbul'a sürgün edilmiştir. Kasap ve ceplerin özellikle büyük şehirlerdeki et ihtiyacının karşılanması konusunda sürekli cebir altında çalıştıkları ve piyasa koşullarının bu alanda geçerli olmadığı da bilinmektedir.²⁶

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğunda iktisadi hayata yapılan müdahaleler fiyat istikrarını ve iç pazarda istikrarı temin edebilmiş midir? Bu soruya cevap ararken, fiyat hareketleriyle ilgili yapılmış olan çalışmalara da kısaca değinmekte yarar vardır. Ömer Lütfi Barkan'ın yapmış olduğu *XVI. Asrın İkinci Yarısında Fiyat Hareketleri*²⁷ ve Şevket Pamuk tarafından hazırlanmış olan *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998* adlı çalışmalarda, fiyat hareketleri eldeki imkânlar dahilinde izlenmeye çalışılmıştır. Örneğin Şevket Pamuk tarafından yapılan çalışmada 1469-1914 yılları arasında fiyatların yaklaşık olarak 300 kat arttığı ve bunun da yıllık 1,3'lük bir artış hızı anlamına geldiği ortaya konulmuştur. Ayrıca adı geçen çalışmada fiyat artışlarının gerçek sebebinin taşı işleminin olduğu da tespit edilmiştir. Barkan'ın yapmış olduğu çalışmada 1585-1606 yıllarında reel fiyat artışları % 4,8 olarak tespit edilmiştir. Zira bu Avrupa'da fiyat devrimi olarak adlandırılan dönemle hemen hemen aynı tarihlere rastlamaktadır. Ahmet Tabakoğlu da aşağı yukarı bu rakamlara yakın fiyat artışlarından bahsetmekte ve maddenî para rejiminin fiyat istikrarını sağlayan

²⁵ Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 32.

²⁶ Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 64-65.

²⁷ Ömer Lütfi Barkan, “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, *Belleten*, Ankara 1970, s.34.

en önemli faktör olduğunu bildirmektedir.²⁸ Şevket Pamuk incelemiş olduğu 500 yıllık dönemde fiyatlar gram gümüş cinsinden alındığında, 1 ilâ 3 kat artış olduğunu tespit etmektedir. Fiyat hareketleriyle ilgili olarak yapılmış olan bu çalışmalardan anlaşılacağı üzere narh sistemi başta olmak üzere iktisadî hayata yapılan müdahalelerin genel olarak devletin amaçladığı sonuçları sağladığı görülmektedir. Ancak bu amaçlar açısından sağlanan başarının, özellikle Avrupa'daki iktisadî gelişmelerle kıyaslandığında, üretkenlik ve verimlilik bakımından da aynı ölçüde bir başarıyı ifade edip etmediği tartışmalıdır.

Olaya piyasalar açısından bakıldığında ise, piyasaların zamanın şartlarına göre ve bütün bu müdahalelere rağmen oldukça canlı bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Bunun önemli bir sebebi, her şeye karşın Osmanlı

iktisadının kapalı bir nitelik arz etmemesi ve örneğin ithalat serbestisi gibi önemli bir iktisadi politikanın sürekli olarak varlığını korumasıdır.

İç pazarın ve üretim yapısının Batıdaki tarzda bir dönüşüme sahne olamaması ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte, bunun salt yukarıda bahsi geçen müdahale yöntemlerinden kaynaklandığını da söylemek mümkün değildir. Ulaşım imkânlarının yetersizliği, üretim yapısının lonca düzeninin katı kurallarının dışına çıkamaması ve iktisadî zihniyet gibi konuların bu konuda daha etkili olduğu düşünülebilir.

* Bu çalışma 25-28 Nisan 2003 tarihleri arasında Kapadokya'da yapılan *IV. Liberal İktisatçılar Kongresi*'nde tebliğ olarak sunulmuştur.

²⁸ Ahmet Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 282-286.

İktisat İlmi

Mehmed Cavid Bey

Cavid Bey, Türkiye'nin liberal iktisatçılarından. Eserleri incelendiğinde döneminin iktisat biliminin bilgi stokuna hayranlık verici vukufiyeti kolayca farkedilmektedir. Aynı şekilde, ciddi bir bilim-fikir adamına yakışır bir analiz, muhakeme ve sentez kabiliyetine sahip olduğu da hemen anlaşılmaktadır. Ne yazık ki, diğer bazı isimler gibi Cavid Bey de ülkemizin çorak fikir ortamı ve hastalıklı siyasi yapılanması içinde unutulmaya mahkûm olmuş, belki de mahkûm edilmiştir.

Bu memleketin LDT bünyesindeki yeni nesil liberalleri olarak asla kabullenemeyeceğimiz bu talihsiz durumu değiştirmeye kararlıyız. Bu çerçevede daha önce Deniz Karaman'ın Cavid Bey'in *Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimâiye Mecmûası*'ndaki yazılarını derleyen çalışmamı yayınlamıştık. Şimdi de Cavid Bey'in *Mekteb-i İdadîye*'de okutulmak üzere kaleme aldığı *İktisat İlmi* kitabını okuyucuya sunuyoruz.

LIBERTE

kitaplığınızda özgürlüğe yer açın...